

Зайцев О.М.

Черкаська філія ПВНЗ «Європейський університет»

Польова А.В.

Черкаська філія ПВНЗ «Європейський університет»

ВІД ЗВИЧАЮ ДО ЗАКОНУ: «РУСЬКА ПРАВДА» В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена ґрунтовному аналізу «Руської Правди» – однієї з найвизначніших пам'яток права Київської Русі, яка стала першим письмовим збір правил і норм, що закріплювали правопорядок на території давньукраїнських земель. У центрі дослідження знаходиться еволюція правової системи від усних звичаєвих норм, що передавалися з покоління в покоління, до кодифікованого права, необхідність якого була зумовлена глибокими суспільними трансформаціями. Серед основних чинників, що стимулювали правову модернізацію, виділяються поширення християнства, активні культурні й політичні контакти з Візантією, а також зростання соціальної складності у зв'язку з розвитком торгівлі, міст та князівської адміністрації.

Детально розглядається, як «Руська Правда» реагувала на нові юридичні виклики, які виникали перед судовою системою XI століття, коли традиційні усні звичаї вже не могли адекватно регулювати розгалужену й динамічну систему суспільних відносин. Звертається увага на поступове розмежування правових норм щодо власності, відповідальності, покарань, а також на регламентацію процесуальних аспектів судочинства. У статті підкреслюється унікальність «Руської Правди» як правового документа, який не лише систематизував чинні правові уявлення, а й уміло адаптував їх до нових реалій тогочасного життя, гармонійно поєднуючи давньоруські звичаї із християнськими моральними засадами.

Окремий акцент зроблено на функціональній ролі «Руської Правди» як практичного юридичного посібника, що полегшував діяльність суддів, забезпечував правову передбачуваність та сприяв формуванню первинної правосвідомості населення. Пам'ятка розглядається не лише як історичний документ, але й як жива система норм, яка виконувала роль регулятора економічних, соціальних та навіть культурних відносин у давньоруському суспільстві.

У підсумку наголошується на збереженні значущості «Руської Правди» у сучасному правознавстві – як фундаментального джерела для вивчення витоків української правової думки, так і як символу тягlosti української правової традиції. Документ репрезентує ранні спроби створення національної моделі права, що ґрунтувалася на поєднанні внутрішнього досвіду та зовнішніх впливів, і тим самим становить важливу частину формування української правової ідентичності.

Ключові слова: історія України, Руська Правда, правова система, звичаї, кодифікація, християнство, суд, правова ідентичність.

Постановка проблеми. Руська Правда є одним із найвизначніших правових документів в історії України, що відображає правові, соціальні та економічні відносини Русі-України. Цей документ, створений у XI–XII століттях, став не лише основою правової системи тогочасного суспільства, але й важливим джерелом для вивчення ранньої української державності.

Назва «Руська Правда» вирізняється на тлі європейських правових традицій, де подібні збірники норм зазвичай отримували суто юридичні позначення, такі як «закон» чи «кодекс». Натомість на Русі, попри існування понять «закон»,

«статут» чи «звичай», які активно використовувалися в тогочасному суспільстві, для найвизначнішого правового кодексу було обрано термін «Правда». Ця назва виходить за межі суто юридичного контексту, поєднуючи в собі правові, моральні та навіть філософські аспекти.

Вибір слова «Правда» не був випадковим. У культурі Русі-України воно мало глибоке значення, асоціюючись не лише з юридичною справедливістю, а й із вищими моральними принципами, божественною правдою та суспільним благом. Такий підхід відображає особливості світогляду того часу, коли право сприймалося

не лише як набір норм, а як спосіб гармонізації суспільних відносин на основі етичних ідеалів. У цьому сенсі «Правда» стала не просто назвою документа, а символом правової культури, що поєднувала закон і мораль.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження окремих аспектів значення Руської Правди для історії української держави і права, а також її вплив на розвиток української правової традиції, стали предметом наукових праць таких вчених, як І. Бойко [1], В. Гончаренко, І. Гриценко, М. Грушевський [2, с. 235], Г. Демиденко [4, с. 56], В. Єрмолаєв [5, с. 112], П. Захарченко, С. Кудін [7], В. Кульчицький, Б. Тищик, І. Усенко, О. Шевченко, О. Щодра [11, с. 97] та ін.

Постановка завдання. Метою статті є визначення функціональної ролі «Руської Правди» як практичного юридичного посібника, що полегшував діяльність суддів, забезпечував правову передбачуваність та сприяв формуванню первинної правосвідомості населення.

Виклад основного матеріалу. На відміну від європейських аналогів, де назви правових кодексів часто підкреслювали їхню формальну строгість, «Руська Правда» своїм іменем апелювала до ширшої аудиторії. Вона не лише регулювала відносини між різними верствами населення – від князів до смердів, – а й уособлювала ідею справедливості, доступну для розуміння кожному члену суспільства. Це робило документ не лише юридичним, а й суспільно значущим, адже його назва резонувала з цінностями, які були близькими людям того часу.

«Руська Правда», як ключовий правовий документ Русі-України, традиційно поділяється на три основні редакції, що вирізняються за хронологічними рамками та змістовим наповненням: Коротка Правда (КП), Велика Правда (ВП) і Скорочена Правда (СП). Кожна з них відображає етапи розвитку правової системи, адаптуючись до потреб суспільства в різні періоди історії Русі. У цьому тексті ми зосередимося на Короткій Правді, зокрема на її складових частинах – Правді Ярослава та Правді Ярославичів, а також розглянемо історичний контекст їхнього виникнення.

Коротка Правда є найдавнішою редакцією «Руської Правди» й охоплює дві основні частини: Правду Ярослава (відому також як Найдавніша Правда) і Правду Ярославичів – правові норми, приписувані синам Ярослава Мудрого. Ця редакція, що складається з 43 статей, відображає ранній етап формування письмового права на Русі та слугує цінним джерелом для розуміння правової культури XI століття [8].

Правда Ярослава становить перші 18 статей Короткої Правди і зосереджена виключно на нормах кримінального права. Вона регулювала такі питання, як відповідальність за вбивства, тілесні ушкодження та інші злочини, пропонуючи систему штрафів (вир) і компенсацій замість архаїчної кровної помсти. Виникнення цього документа дослідники пов'язують із подіями 1015–1019 років, коли Ярослав Мудрий боровся за київський престол зі своїм братом Святополком. У цей період Ярослав, спираючись на підтримку новгородців і найманої варязької дружини, зіткнувся з напруженими відносинами між варягами та місцевим населенням. Конфлікти, що супроводжувалися вбивствами та насильством, вимагали негайного врегулювання, щоб зберегти лояльність новгородців – ключових союзників Ярослава.

Згідно з Новгородським літописом, Ярослав, прагнучи стабілізувати ситуацію, «задобрив» новгородців, «дав им Правду, и устав списав», закликавши їх жити за цими нормами. Саме за цими словами літописець подає текст Найдавнішої Правди, що став основою для Короткої редакції. Цей документ не лише врегулював конфлікти, але й закріпив принципи справедливості, що відповідали тогочасним уявленням про правовий порядок. Наприклад, замість помсти за вбивство вводилися штрафи, розмір яких залежав від соціального статусу потерпілого, що свідчить про прагнення до гармонізації суспільних відносин.

Правда Ярославичів, що охоплює статті 19–43 Короткої Правди за Академічним списком, є важливою складовою Руської Правди, яка відображає розвиток правової системи Русі-України після правління Ярослава Мудрого. Цей розділ, створений за участі його синів – Ізяслава, Святослава та Всеволода, – не лише доповнює попередню Правду Ярослава, а й свідчить про ускладнення соціальних і правових відносин у другій половині XI століття. У науково-публіцистичному стилі розглянемо особливості цього документа, його створення та значення в контексті правової історії України.

У заголовку Правди Ярославичів зазначено, що її уклали три сини Ярослава Мудрого разом із боярами та наблизеними до князів, що свідчить про колективний характер правотворчості. Така участь представників еліти забезпечувала легітимність документа і враховувала інтереси різних соціальних груп, важливих для стабільності держави після смерті Ярослава.

Хронологічно Правда Ярославичів була створена між 1054 і 1072 роками – після смерті

Ярослава і до смерті Ізяслава. Цей період характеризувався спільним правлінням Ярославичів і прагненням зміцнити правові засади держави.

Руська Правда як ключовий правовий документ пройшла кілька етапів розвитку: від Короткої Правди, що закладала основи письмового права, до Великої та Скороченої редакцій, які відображали зміну соціально-економічних умов.

Починаючи з другої половини XI століття, на Русі почала формуватися Велика Правда – розширена редакція «Руської Правди», яка остаточно склалася в XII столітті. За Троїцьким списком вона налічує 121 статтю, що робить її одним із найгрантовніших правових пам'яток раннього середньовіччя. Велика Правда вирізняється високим рівнем розвитку правових інститутів і охоплює широкий спектр суспільних відносин, відображаючи зрілість правової культури Русі-України.

Цей документ не лише увібрав норми Короткої Правди, адаптувавши та розширивши їх, а й запровадив нові положення, що відповідали ускладненню соціально-економічного життя. Велика Правда структурована як сукупність груп статей, об'єднаних спільною тематикою. Вона детально регулює кримінальне право, зокрема покарання за злочини проти особи та майна, а також спадкове право, що визначало порядок передачі власності. Особливу увагу приділено правовому статусу різних верств населення – від вільних людей до холопів, що свідчить про чітку соціальну ієрархію та прагнення держави врегулювати відносини між ними.

Велика Правда асоціюється з правлінням Володимира Мономаха (1113–1125), хоча її формування розпочалося раніше. Документ поділяється на дві основні частини: Суд Ярослава (статті 1–52), що зберігав традиції попередніх редакцій, і Статут (або Повчання) Володимира Мономаха (статті 53–121), який відображав нові реалії. Статут Мономаха, зокрема, містив норми про регулювання боргових відносин, торгівлі та захисту найуразливіших верств населення, що демонструє гуманістичний підхід до правотворчості. Наприклад, обмеження лихварства та захист боржників від надмірного тиску кредиторів стали важливими нововведеннями, спрямованими на соціальну стабільність [9, с. 96].

У середині XV століття з'являється Скорочена Правда – компактна редакція «Руської Правди», створена на основі переробки Великої Правди. Цей документ, адаптований до умов пізнього

середньовіччя, відображає прагнення зберегти правові традиції Русі-України в епоху роздробленості, коли локальні громади потребували простіших і практичніших норм. Скорочена Правда не лише увібрала ключові положення своєї попередниці, а й стала своєрідним містком між величною правовою спадщиною Русі та новими реаліями, демонструючи гнучкість української правової культури.

Джерелами кодифікації «Руської Правди» слугували норми звичаєвого права та князівська судова практика, які формували її унікальний характер. Звичаєве право, що базувалося на традиціях дохристиянської Русі, представлене такими інститутами, як кровна помста (стаття 1 Короткої Правди) та кругова порука (стаття 19 Короткої Правди). Законодавець по-різному ставився до цих звичаїв: кровну помсту він намагався обмежити, дозволяючи її лише найближчим родичам, або й зовсім замінити грошовим штрафом – виурою, що свідчить про гуманізацію права та перехід до регульованих форм покарання. Натомість кругова порука зберігалася як ефективний механізм соціального контролю: якщо злочинець ухилявся від сплати вири, так звана «дика вира» накладалася на всю громаду, що зміцнювало колективну відповідальність і сприяло стабільності суспільства.

Значну роль у формуванні «Руської Правди» відіграла князівська судова практика, яка додавала документу гнучкості та актуальності. Багато норм пов'язані з іменами видатних правителів – Ярослава Мудрого, його синів (Ярославичів) та Володимира Мономаха. Наприклад, рішення Ярослава врегулювали конфлікти в Новгороді, а Мономах запровадив норми захисту боржників, що відображали нові економічні реалії. Ці князівські ініціативи не лише систематизували право, а й підкреслювали роль князя як верховного судді, що поєднував владу з ідеалом справедливості [7].

Важливим джерелом «Руської Правди стало» візантійське канонічне право, яке проникло на Русь після хрещення 988 року. Воно вплинуло на регулювання сімейних відносин, захист церковної власності та покарання за моральні злочини, гармонійно поєднуючись із місцевими традиціями. Цей синтез християнських і слов'янських елементів зробив «Руську Правду» унікальним явищем у європейському контексті, де право стало не лише юридичним, а й моральним орієнтиром.

«Руська Правда» – один із найважливіших правових документів Русі-України – містить норми, що регулюють становище різних верств населення, від князів до залежних селян. Соці-

альна структура того часу була гнучкою, тому документ не завжди чітко поділяє суспільство на класи, натомість фіксує поступові градації прав і обов'язків залежно від ролі особи в державі.

Привілейовані верстви виокремлювалися двома основними юридичними критеріями: підвищеною вирою за вбивство представника еліти (ст. 1 Великої Правди) та особливим порядком спадкування землі (ст. 91). Ці норми закріплювали економічну та соціальну перевагу правлячого класу.

У тексті згадуються князі, бояри, тіуни, огнищани – особи, чий привілей базувалися на наближеності до влади, а не лише на становому поділі. Основна частина населення поділялася на вільних і залежних, серед яких були посадові особи, смерди-общинники, міські ремісники й купці. Кожна група мала визначені права та обов'язки, що відображали її місце в державному та економічному житті.

У «Руській Правді» згадуються різні категорії смердів, які поділялися на вільних і залежних, що свідчить про складність їхнього правового статусу. Залежні смерди перебували в підпорядкуванні феодалів, тоді як вільні володіли майном, могли передавати його у спадок, несли особисту відповідальність і виступали в судах. Особливу категорію становили закупи – особи, що потрапляли в тимчасову залежність через борги. Хоча в короткій редакції «Руської Правди» вони не згадуються, у Великій їм присвячено окремих «Статут про закупів».

Закуп працював у господарстві феодала, відпрацьовуючи борг, отриманий у формі «купи» – матеріальної позики. Його статус був перехідним між свободою і залежністю. Умови праці визначав кредитор, і борг міг стати фактично безстроковим. Після повстання 1113 року ситуацію частково врегулював «Статут Володимира Мономаха», що обмежував відсотки за позиками [12].

Право Русі передбачало базовий захист особистості та майна закупа, забороняючи свавілля з боку феодала. Таким чином, навіть у межах залежності, закон намагався регулювати відносини між кредитором і боржником.

У разі правопорушення, вчиненого закупом, правова відповідальність була подвійною: матеріальні претензії відшкодовував його пан, але сам закуп міг бути виданий головою – тобто втрачав залишки особистої свободи та перетворювався на повного холопа. Такий механізм передбачав різке зниження правового статусу, що посилювало особисту залежність і перетворювало тимчасову

боргову кабалу на довічне рабство. Аналогічно, спроба втекти, не повернувши борг, також призводила до остаточного переходу в стан холопства.

Юридична суб'єктність закупа була обмеженою і в судовому процесі: він міг виступати свідком лише у другорядних справах або за відсутності інших очевидців. Це свідчить про те, що, попри формальні гарантії, закуп залишався правосуб'єктом нижчого рівня, чия думка мала вагу лише в особливих випадках.

У фігурі закупа яскраво проявляється соціально-економічна трансформація Русі-України, пов'язана з процесом феодалізації – поступовим обмеженням свободи та закріпаченням колишніх вільних селян-общинників. Закуп уособлює проміжний стан між вільною людиною і повним невольником, відображаючи перехідний характер епохи, коли економічна залежність поступово перетворювалася на правову несвободу.

У свою чергу, холоп – це приклад найнижчого щабля соціальної ієрархії, фактично повністю позбавленого правового статусу. Усі речі, якими він користувався або володів, вважалися власністю його пана, а сам холоп розглядався як жива річ. Договори чи зобов'язання, що їх холоп укладав з дозволу господаря, юридично стосувалися лише останнього [1].

Закон практично не визнавав холопа як самостійну особу: у разі його вбивства стягувалася не кара за позбавлення життя, а вервна компенсація, подібна до вартості знищеного майна. У деяких випадках в якості заміни навіть міг передаватися інший холоп, що додатково підкреслює майновий – а не особистісний – характер правового статусу невольника.

У феодальному праві Русі-України холоп майже не мав юридичної суб'єктності. За злочин він не ніс персональної відповідальності – його видавали потерпілому, а матеріальні збитки відшкодовував пан. У ранні часи дозволялося навіть убити холопа без суду. У суді холоп не міг бути стороною чи свідком, а його свідчення знецінювалися як «слова холопа», що підкреслювало його правову ізоляцію.

Потрапляння в холопство могло бути добровільним (самопродаж, шлюб із невольником, служба без застережень) чи примусовим (покарання, втеча закупа, банкрутство). Найпоширенішим джерелом холопства був полон, хоч прямо й не згаданий у «Руській Правді».

«Руська Правда» демонструє традиційне уявлення про право як систему, що регулює стосунки між фізичними особами. У ній відсутнє поняття

юридичної особи та злочинів проти держави. Навіть князь виступає не як публічний носій влади, а як привілейована особа, а правопорушення проти нього вважаються особистим посяганням [2, с. 326].

Поняття власності також мали прикладний і конкретизований характер: вони прив'язувалися не до універсальної ідеї «права власності», а до конкретного суб'єкта та типу майна. Загальні правові категорії – такі як «власність», «володіння» чи «злочин» – ще не були сформульовані в абстрактній формі. Структура самого кодексу була казуальною: замість узагальнення, законодавець прагнув охопити широкий спектр реальних життєвих ситуацій і надати для них конкретні правові рішення.

Юридичні особливості «Руської Правди» пов'язані зі звичаєвим правом, що виникло в аграрному суспільстві, де правосуб'єктність визнавалась лише за фізичними особами, а всі учасники правових відносин вважались рівними. Звідси – відсутність поняття юридичної особи.

Водночас князівська судова практика вводила суб'єктивне тлумачення права, надаючи переваги особам, близьким до князівського двору. Це стало початком формування статусного права, що порушувало первинну правову рівність і сприяло соціальній стратифікації.

«Руська Правда» відіграла ключову роль у становленні приватного права, зокрема у регулюванні спадкування, договірних зобов'язань і відповідальності. Зобов'язання виникали як із договорів, так і з правопорушень, а їх невиконання тягло майнову або особисту відповідальність.

Договори укладалися переважно усно, за участю свідків або митників у публічних місцях. У «Руській Правді» згадуються різні типи договорів: купівля-продаж (у тому числі людей), позика, кредит, найм, збереження майна та доручення.

Приватноправова природа давньоруського законодавства виразно проявлялася і в сфері кримінального права. У «Руській Правді» злочин тлумачився не як порушення закону чи посягання на авторитет князівської влади, а радше як «образ» – завдання матеріальної або моральної шкоди конкретній особі чи групі осіб. Такий підхід зумовлював тісний зв'язок між кримінальними та цивільно-правовими нормами: ці два правові поля фактично не розмежовувалися.

Об'єктами злочинного діяння визнавалися особа та майно, що свідчить про індивідуалізований характер правового захисту. У законі простежується диференціація стадій правопорушення:

вже сам замах на злочин, як-от оголення меча без фактичного удару, розглядався як карана дія. Це вказує на прагнення законодавця попереджати правопорушення ще до їх повного здійснення.

Також у «Руській Правді» фіксується зародження уявлень про співучасть у злочині, зокрема в контексті розбійного нападу, що здійснювався «скупкою» (групою осіб). Проте поняття ролей серед співучасників (як-от підбурювач, виконавець чи пособник) ще не було чітко визначено, що свідчить про ранню стадію розвитку кримінального права як окремої галузі.

У «Руській Правді» простежується початок системного розуміння злочину та його кваліфікації. Вже фіксується поняття перевищення меж необхідної оборони, а також виділяються пом'якшувальні (сп'яніння) й обтяжуючі (корисливий умисел, рецидив) обставини, що свідчить про формування індивідуалізованої кримінальної відповідальності.

Суб'єктом злочину могла бути будь-яка фізична особа, зокрема холоп, хоча вікові межі не встановлювались. Закон враховував як умисел, так і необережність, відрізняючи, наприклад, вбивство в афекті від умисного розбійного вбивства.

Особливо тяжким злочином вважались каліцтва, проте публічні образи дією (удари предметами) часто каралися суворіше через посягання на честь.

Майнові злочини охоплювали крадіжки, підпал, пошкодження меж, викрадення людей, худоби, холопів тощо. Крадіжка розглядалася в різних формах, із детальним описом способів її вчинення.

Характерною рисою давньоруського кримінального права було визнання можливості безкарного вбивства крадія на місці злочину, що тлумачилося як форма необхідної оборони. Це положення відображає акцент на самозахисті як легітимному механізмі охорони власності в умовах недостатньо розвиненої державної каральної системи.

Кримінально-правова система, зафіксована у «Руській Правді», вирізняється своєю простою й прагматичністю. Хоча страта формально не згадується в тексті кодексу, немає сумніву, що в реальній практиці вона все ж застосовувалась. Ігнорування цього виду покарання у правовому документі може пояснюватися прагненням законодавця поступово витіснити кривну помсту, а також значним впливом християнської церкви, яка виступала проти смертної кари з морально-етичних міркувань [3].

Найсуворішим покаранням у правовій системі «Руської Правди» залишалося так зване «потік і розгарбування». Воно застосовувалося у виняткових випадках – за розбійне вбивство, підпал або конокрадство. Санкція передбачала не лише конфіскацію всього майна злочинця, але й передачу його самого, разом із родиною, у рабство. Таким чином, покарання мало комплексний характер: воно водночас виконувало функції залякування, помсти та соціального відчуження порушника з громади.

Наступною за суворістю після покарання у формі «потіку і розгарбування» в «Руській Правді» була «вира» – грошовий штраф, що призначався виключно за вбивство. Величина вири залежала від соціального статусу жертви: за вбивство звичайної вільної людини сплачувалася одинарна вира, а за вбивство представника привілейованого стану – подвійна, що сягала 80 гривень. Цікаво, що сама вира надходила до князівської скарбниці, тоді як родичам загиблого виплачувалося «головництво» в аналогічному розмірі.

Особливою формою цього штрафу була так звана «дика» або «повальна» вира, яка накладалася на всю громаду в разі, якщо вона не змогла або не захотіла видати вбивцю, чи не змогла переконливо відвести підозру. Такий механізм покарання діяв лише за умови, що вбивство було скоєне не під час розбою. Інститут «дикої» вири мав характер превентивної поліцейської міри, забезпечуючи колективну відповідальність і взаємний контроль у межах громади.

У системі правосуддя, закладеній у «Руській Правді», за заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або каліцтв передбачалася «напіввира» – грошовий штраф у розмірі 20 гривень. Усі інші порушення, як проти особистості, так і майнового характеру, каралися штрафами під назвою «продаж», розмір яких варіювався відповідно до тяжкості проступку – від 1 до 12 гривень. У цьому механізмі розмежовувалися інтереси держави і потерпілого: «продаж» надходив до князівської скарбниці, тоді як постраждала сторона отримувала «урок» – грошове відшкодування за заподіяні збитки.

Хоча в кодексі ще зберігаються архаїчні риси звичаєвого права, зокрема принцип таліона («око за око, зуб за зуб») у контексті кривної помсти, пріоритет поступово надається ідеї матеріальної компенсації. Це свідчить про еволюцію у напрямку раціоналізації покарання та посилення ролі права як засобу відновлення соціальної справедливості [4, с. 135].

Судовий процес у «Руській Правді» мав чітко виражений змагальний характер і починався виключно з ініціативи позивача. Обидві сторони – позивач і відповідач – перебували в рівноправному становищі, а сам процес був публічним та усним. Значну роль у доведенні правоти відігравали архаїчні форми доказів: ордалії (так званий «суд божий»), присяга та жереб. Ці елементи, типові для раннього феодального права, свідчать про поєднання юридичних норм і релігійно-магічного мислення.

Судовий процес поділявся на кілька послідовних стадій, з яких першою був так званий «заклик». Він полягав у публічному оголошенні про злочин чи зникнення майна, і здійснювався на людному місці – зазвичай «на торгу». Предмет, що зник, мав мати чіткі індивідуальні ознаки. Якщо річ знаходили після триденного строку з моменту оголошення, особа, в якій вона була, автоматично визнавалася відповідачем.

Другою стадією судового процесу за «Руською Правдою» був «звід» – процедура, що за своєю суттю нагадує очну ставку. Вона могла розпочатися як до «заклику», так і в межах трьох днів після нього. Суть зводу полягала у встановленні ланцюга володіння зниклою річчю: кожна особа, в якій її знаходили, повинна була вказати, у кого саме придбала цю річ. Процедура тривала доти, доки не доходили до особи, яка не могла пояснити походження майна – саме вона визнавалася злочинцем («татем»). У разі, якщо ланцюг простягався за межі місцевості, де сталася крадіжка, третя особа зобов'язувалася відшкодувати власнику вартість речі, з правом самостійно продовжити пошук винного.

Третьою формою, або стадією процесу, було «гоніння сліду» – активний пошук злочинця та доказів. У контексті відсутності в державі спеціалізованих слідчих органів, ця функція покладалася на самих потерпілих, їхніх родичів, членів громади або охочих добровольців.

Система доказів у судовій практиці за «Руською Правдою» була багатокомпонентною та спиралася як на раціональні, так і на архаїчні засоби встановлення істини. До основних засобів належали свідчення очевидців – так званих «видоків», а також «послухи» – свідки доброї слави або поручителі, які підтверджували моральні якості сторони у справі. Значну роль відігравали речові докази, або «поличное», – безпосередні матеріальні свідчення злочину.

Важливе місце посідали ордалії – випробування вогнем, водою або розпеченим залізом,

що розглядалися як прояв «суду Божого» і використовувалися для вирішення складних чи спірних випадків. Присяга також входила до числа визнаних доказів і мала не лише юридичну, а й сакральну силу. Окрім цього, в практиці існував судовий двобій, який, хоч і не згадувався в самому тексті «Руської Правди», застосовувався як крайній засіб вирішення суперечок. Цікаво, що документ не містив положень про власне визнання вини чи письмові докази, що свідчить про переважання усної та обрядової традиції в правовій культурі того часу.

Зародки правової системи в Київській державі можна простежити ще за часів князювання Олега та Ігоря, про що свідчать договори з Візантією. Проте з розвитком економічних та соціальних відносин виникла потреба у новій, більш систематизованій правовій базі. Особливо актуальним стало унормування відносин у сфері приватної власності, зокрема щодо князівських земель: необхідно було чітко окреслити права власників і визначити обов'язки залежного населення [6].

У цьому контексті «Руська Правда» виступає не лише важливим джерелом права, а й цінним свідченням еволюції державної організації Русі-України. Вона фіксує прагнення до правового впорядкування господарських процесів та закладає підвалини для подальшого розвитку правової системи на слов'янських теренах. Через призму цього документу можна простежити, як право починає активно регулювати соціально-економічні відносини, що раніше здебільшого спиралися на звичаї.

«Руська Правда» постала як результат законодавчої ініціативи князівської влади, але водночас зберегла риси приватного юридичного збірника. Вона набула обов'язкової сили, насамперед у тій частині суспільства, на яку поширювалася церковна юрисдикція у справах, що не мали безпосередньо релігійного характеру. Таким чином, саме церковне середовище стало першою інституцією, де «Руська Правда» функціонувала як фактичний кодекс світського права, визнаний і санкціонований князівською владою.

Втім, правдоподібно, що з плином часу норми «Руської Правди» вийшли за межі церковної компетенції та стали основою ширшої судово-правової практики у Київській державі. Це свідчить

про поступову універсалізацію її норм і зростання значення правового регулювання в загальнодержавному масштабі.

До середини XI століття князівські суди на Русі успішно функціонували, спираючись на давні усні звичаї, без потреби в писаних законах. Проте поява християнської Церкви, яка принесла з собою візантійське право та нові юридичні поняття, суттєво ускладнила застосування традиційних норм. Судді дедалі частіше стикалися з питаннями, на які давній звичай не давав чітких відповідей, що вимагало складного тлумачення або пошуку нових правових підходів [10, с. 26]. Це породило потребу в письмовому зводі законів, який би відповідав новим реаліям. «Руська Правда» стала відповіддю на ці виклики, пропонуючи розв'язання нових правових питань та адаптацію до змінених суспільних відносин. Хоча цей документ мав обов'язкову силу переважно в церковній юрисдикції, він, імовірно, використовувався князівськими суддями як юридичний довідник, що полегшував тлумачення чинного права. Таким чином, «Руська Правда» стала важливим кроком у формуванні правової культури Русі-України, поєднуючи традиції з новими юридичними реаліями.

Висновки. Отже, «Руська Правда» є не лише визначною пам'яткою права Русі-України, а й унікальним свідченням еволюції юридичної думки на українських землях. Цей документ, що виник у відповідь на нові суспільні виклики, зокрема вплив християнства та візантійського права, став першим письмовим зводом законів, який систематизував і адаптував традиційні звичаї до змінених реалій. «Руська Правда» не тільки полегшувала роботу суддів, надаючи відповіді на складні правові питання, але й заклала підґрунтя для розвитку правової культури в Україні. Її значення виходить за межі суто юридичного посібника – вона є відображенням суспільних відносин, економічного укладу та моральних засад того часу. Як видатна правова пам'ятка, «Руська Правда» підкреслює високий рівень правосвідомості наших предків і залишається важливим джерелом для вивчення історії права в Україні, демонструючи тяглість правових традицій на шляху до формування національної правової ідентичності.

Список літератури:

1. Бойко І. Руська Правда та її вплив на становлення і розвиток української правової традиції. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2022. Вип. 75. С. 3–16.
2. Грушевський М.С. Історія України-Русі: в 11 т. / за ред. П. С. Сохань. Київ: Наукова думка, 1993. Т. 1. 648 с.

3. Ілляшенко Ю.Ю., Головка Л.В. Окремі аспекти регулювання правовідносин у Київській Державі на основі юридичних норм «Руської правди». *Гуманітарний дискурс суспільних проблем: минуле, сучасне, майбутнє*: матеріали Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю. (Черкаси, 23 квітня 2020 р.). Черкаси: ЧПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2020. С 223-224.
4. Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрий і його час. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посібник. Харків: Право, 2014. С. 294.
5. Єрмолаєв В. М. Принципи «Руської Правди» продовжують жити в правовій системі сучасної України. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі : навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв ; вступ. сл. В. Я. Тацій. Харків, 2014. С. 294.
6. Крисюк Ю. Деякі аспекти злочину й покарання доби Київської Русі. *Історико-правовий часопис: журнал*. 2013. № 2. С. 34–37.
7. Кудін С. В. Дослідження кримінального права Київської Русі у працях С.В. Юшкова (до 1946 р.). *Вісник Академії адвокатури України*. 2008. № 1. С. 5–11.
8. Нестерович В. Ф. Поняття «державотворення в Україні» та його сутнісні риси. *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 83–91.
9. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посібник / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тацій. Харків: Право, 2014. 344 с.
10. Скакун О. Ф. Правова система України на правовій карті світу. Харків: Еспада, 2014. 96 с.
11. Щодра О. Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття: навч. посіб. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Ів. Франка, 2016. 297 с.
12. Яремова І. В. Розвиток законодавства та наукової думки про виникнення права власності на українських землях до першої половини XVII століття. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 227–232.

Zaitsev O.M., Polyova A.V. FROM CUSTOMS TO LAW: “RUSKA PRAVDA” IN THE HISTORY OF UKRAINE

The article is devoted to a thorough analysis of “Ruska Pravda” – one of the most significant monuments of the law of Kyivan Rus, which became the first written set of rules and norms that consolidated the legal order on the territory of ancient Ukrainian lands. The focus of the study is the evolution of the legal system from oral customary norms, passed down from generation to generation, to codified law, the necessity of which was due to profound social transformations. Among the main factors that stimulated legal modernization, the spread of Christianity, active cultural and political contacts with Byzantium, as well as the growth of social complexity in connection with the development of trade, cities and princely administration stand out.

It examines in detail how “Ruska Pravda” responded to new legal challenges that arose before the judicial system of the 11th century, when traditional oral customs could no longer adequately regulate the extensive and dynamic system of social relations. Attention is drawn to the gradual differentiation of legal norms regarding property, liability, punishments, as well as to the regulation of procedural aspects of judicial proceedings. The article emphasizes the uniqueness of “Ruska Pravda” as a legal document that not only systematized existing legal concepts, but also skillfully adapted them to the new realities of contemporary life, harmoniously combining ancient Russian customs with Christian moral principles.

Special emphasis is placed on the functional role of “Ruska Pravda” as a practical legal manual that facilitated the activities of judges, ensured legal predictability, and contributed to the formation of the population's primary legal consciousness. The monument is considered not only as a historical document, but also as a living system of norms that played the role of a regulator of economic, social and even cultural relations in ancient Russian society.

In conclusion, the preservation of the significance of “Ruska Pravda” in modern jurisprudence is emphasized – as a fundamental source for studying the origins of Ukrainian legal thought, and as a symbol of the continuity of the Ukrainian legal tradition. The document represents early attempts to create a national model of law, which was based on a combination of internal experience and external influences, and thus constitutes an important part of the formation of Ukrainian legal identity.

Key words: history of Ukraine, Russka Pravda, legal system, customs, codification, Christianity, court, legal identity.